

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 11-22

УДК: 372. 882

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_2](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_2)

**МЕКТЕПТЕРДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА “ОРФОГРАФИЯ” БӨЛҮМҮНҮНӨ
ТИЕШЕЛҮҮ АЙРЫМ ТЕМАЛАРДЫ ОКУТУУДА КОЛДОНУЛУУЧУ УСУЛДУК
ЫКМАЛАР**

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ НЕКОТОРЫХ
ТЕМ, ПО РАЗДЕЛУ “ОРФОГРАФИЯ” НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ

METHODOLOGICAL TECHNIQUES USED IN TEACHING SOME TOPICS, IN THE
SECTION "SPELLING" IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS IN SCHOOLS

Давлатова Сара

Давлатова Сара

Davlatova Sara

ф.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.ф.н., доцент, Ошский государственный университет
Associate Professor, Osh State University
davlatova1961@mail.ru

МЕКТЕПТЕРДЕ КЫРГЫЗ ТИЛИ САБАГЫНДА “ОРФОГРАФИЯ” БӨЛҮМҮНҮНӨ ТИЕШЕЛҮҮ АЙРЫМ ТЕМАЛАРДЫ ОКУТУУДА КОЛДОНУЛУУЧУ УСУЛДУК ЫКМАЛАР

Аннотация

Мектептердеги кыргыз тили предметин окутууда окуучулардын сабаттуу жазуу компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу аркылуу окутуунун натыйжасына жетүүдө өбөлгө боло турган усулдук ыкмаларды колдонууга карата көрсөтмөлөрдү чагылдыруудагы орду менен макала актуалдуу мүнөзгө ээ. Макаланын изилдөө предмети - “Орфография” бөлүмүнө тиешелүү болгон кыргыз орфографиясынын негизги эрежелери: “Сөздү бирге, бөлөк жана дефис аркылуу жазуунун эрежелери”, “Баш тамгалар менен жазуу жана сөздөрдү ташымалдоонун эрежелери” аталыштагы темалар жана аларды окутууда колдонулуучу усулдук ыкмалар. Иликтөөнүн максаты - аталган темаларды окутууда алгылыктуу окутуунун натыйжасына жетектей турган усулдук ыкмаларды колдонуу аркылуу окуучулардын сабаттуу жазуу көндүмдөрүн калыптандыруу. Изилдөө методу – педагогикалык эксперимент. Пайдаланылган усулдук ыкмалар окуучулардын кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрүн (окуп түшүнүү, угуп түшүнүү, сүйлөө жана жазуу) калыптандырууда, сабаттуулугун арттырууда алгылыктуу натыйжа берет. Жыйынтыгында окуучу сабаттуу жазуу, өз оюн логикалык жактан так сүйлөй билүү көндүмдөрүнө ээ болуп, билимин практикада максаттуу колдоно алат.

Ачкыч сөздөр: мектепте билим берүү, кыргыз тили сабагы, орфография, усулдук ыкмалар, педагогика.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ НЕКОТОРЫХ ТЕМ, ПО РАЗДЕЛУ “ОРФОГРАФИЯ” НА УРОКАХ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ

METHODOLOGICAL TECHNIQUES USED IN TEACHING SOME TOPICS, IN THE SECTION "SPELLING" IN KYRGYZ LANGUAGE LESSONS IN SCHOOLS

Аннотация

Статья актуальна тем, что здесь изложены рекомендации использования методических приемов способствующих достижению результатов обучения за счет формирования орфографической грамотности в письме учащихся при преподавании кыргызского языка в школах. Предмет исследования статьи - основные правила кыргызской орфографии: “Правила написания слов слитно, раздельно и через дефис”, “Правила написания заглавных букв и переноса слов” - тематика и методы обучения, относящиеся к разделу “Орфография”. Целью исследования является развитие грамотного письма у учащихся за счет использования методических приемов, которые формируют результаты обучения при преподавании упомянутых тем. Метод исследования - педагогический эксперимент. Используемые методические приемы несомненно влияют на формирование четырех видов речевой деятельности (понимание прочитанного, аудирование, говорение и письмо) и повышение грамотности. На основе этих результатов ученик сможет грамотно писать, логично и ясно излагать свои мысли и применять их на практике.

Abstract

This article is deals with that it contains recommendation for the use of methodological techniques that contribute to the achievement of learning outcomes for the formation of orthography literacy in the writing of students for teaching the Kyrgyz languages in schools. The subject of the article is basic rules of Kyrgyz orthography: “Rules for orthography words together, separately and with a hyphen”, “Rules for writing capital letters and hyphenation” - topics and teaching methods related to the section “orthography”. The aim of the study is to develop literate writing of students through the using of methodological techniques that shape learning outcomes when teaching the above topics. The research method is a pedagogical experiment. This article proves that the methodological techniques used undoubtedly affect the formation of four types of speech activity (reading, listening, speaking and writing) and spelling vigilance. Based on these results, the student will be able to write competently, express his thoughts logically and clearly and apply them in practice.

Ключевые слова: школьное образование, уроки кыргызского языка, орфография, методика преподавания, педагогика.

Keywords: school education, Kyrgyz language lessons, spelling, teaching methods, pedagogy.

Киришүү

Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан кабыл алынган “Кыргыз тилин эне тил катары окутуунун стандартында” (5-9-класстар) эне тилди окутуунун максаты так коюлган: “Окуучуларды жазуу жана оозеки кеп ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү, баарлашуунун бардык чөйрөлөрүндө эне тилиндеги кеп маданиятынын чен-өлчөмдөрүн туура сактоого, көп тилдүү, көп маданияттуу коомдо эне тилинин тилдик-маданий баалуулуктарын барктай билүүгө көнүктүрүү” (Кыргыз тили эне тили катары окутуунун предметтик стандарты (5- 9, 10-11-класстар), 2014, б. 4).

Демек, орто мектептерде кыргыз тилин окутууда окуучулар мамлекеттик тилде сабаттуу жазуу, оюн так, жеткиликтүү баяндоо үчүн билим, билгичтик, көндүмдөргө ээ болуусу зарыл. Бул натыйжаларга жетишүүдө кыргыз тилинин жазуу эрежелерин толук өздөштүрүүнүн мааниси зор. Орто мектептер үчүн түзүлгөн “Кыргыз тилинин программасында” камтылган кыргыз тил илиминин “Орфоэпия жана орфография” бөлүмүнө тиешелүү материалдарды өздөштүрүү аркылуу окуучу сабаттуу сүйлөө жана жазуу көндүмдөрүнө ээ болот. Орфографиялык эрежелерди үйрөтүү, практикада колдоно билүүгө машыктыруу аркылуу сабаттуулук калыптандырылат. Академик Л.В.Щерба: “Орфографиянын эң негизги максаты жана анын өзгөчө баалуу касиети – элди сабаттуулукка үйрөтүү,”- деген (Абдимиталип кызы, 2021; Карасаев, 2015, б. 9).

“Сабаттуулук деген түшүнүккө, – деп жазат К.К.Сартбаев,– жазуу эрежеси боюнча туура жазуу гана жатпайт, ал түшүнүккө окуучулардын өз пикирин кат жүзүндө сабаттуу түрдө жазуу деген түшүнүк да жатат. Башкача айтканда, бул түшүнүккө речтик жалпы сабаттуулук да кирет. Мына ошондуктан орфография, биринчиден, грамматикага байланыштуу болсо, экинчиден, окуучулардын сөз өстүрүү жумушу менен да байланыштуу. Демек, окуучу орфографиянын материалдарын өздөштүрүү менен бирге, оозеки жана жазуу түрүндө да адабий тилди үйрөнүүгө тийиш. Эне тили мугалими орфографиянын материалдарын грамматиканын жана сөз өстүрүүнүн материалы менен тыгыз байланыштырып алып барганда гана окуучулардын сөз байлыгы өсөт” (Сартбаев, 1978, б. 198).

Кыргыз тили предметиндеги ар бир теманы өздөштүрүүдө окуучуларда кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрү калыптандырылат: окуп түшүнүү, угуп түшүнүү, сүйлөө, жазуу. Натыйжада, сабаттуу жазуу, сүйлөө, өз оюн так түшүндүрө билүү көндүмдөрүнө ээ болушат.

Макаланын объектиси катары мектептердеги 6-класста өтүлүүчү “Орфография” бөлүмүнө тиешелүү төмөнкү темалар алынды:

1. Сөздү бирге, бөлөк жана дефис аркылуу жазуунун эрежелери;
2. Баш тамгалар менен жазуу жана сөздөрдү ташымалдоонун эрежелери (Кыргыз тилинин программасы, 2013, б. 15).

Иликтөөнүн максаты – аталган темаларды окутууда алгылыктуу окутуунун натыйжасына жетектей турган усулдук ыкмаларды практикалоо аркылуу окуучулардын сабаттуу жазуу көндүмдөрүн калыптандыруу.

Изилдөө педагогикалык байкоо, педагогикалык тажрыйбаны үйрөнүү методдору аркылуу жүргүзүлдү. Кыргыз тил илиминдеги “Орфография” бөлүмүнө тиешелүү айрым темаларды окутууда алгылыктуу натыйжа бере турган интерактивдүү методдордон болгон

сынчыл ойломду өстүрүүчү стратегиялардын колдонулушу окуучулардын сабаттуулугун арттырууда маанилүү экендиги аныкталды. Интерактивдүү методдор – бул окуучулар ортосунда жана окуучулар менен мугалимдер ортосунда өз ара аракеттешүүнү талап кылган методдор.

Жогоруда көрсөтүлгөн темаларды окутууга карата колдонулуучу усулдук ыкмалардын сабаттуулукту калыптандырууда маанилүү натыйжа бере тургандыгы көрсөтүлдү. Берилген тапшырмаларга карата иш-аракеттерди аныктоодо жөнөкөйдөн татаалга карай деген принципти сактоо жана окуучулардын жаш өзгөчөлүгү эске алынды.

Кыргыз тили сабагында окуучулардын жаңы өтүлө турган теманы өздөштүрүүсүндө окуп түшүнүү, угуп түшүнүүсүн калыптандыруучу иш-аракеттер жана сүйлөө, жазуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүү максатында машыгуу жумуштары жүргүзүлүүгө тийиш. Аны менен катар, теманы окуп же угуп түшүнүүдөн мурда жана кийинки иш-аракеттердин системалуу, максаттуу уюштурулушу билимди терең өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк жаратат.

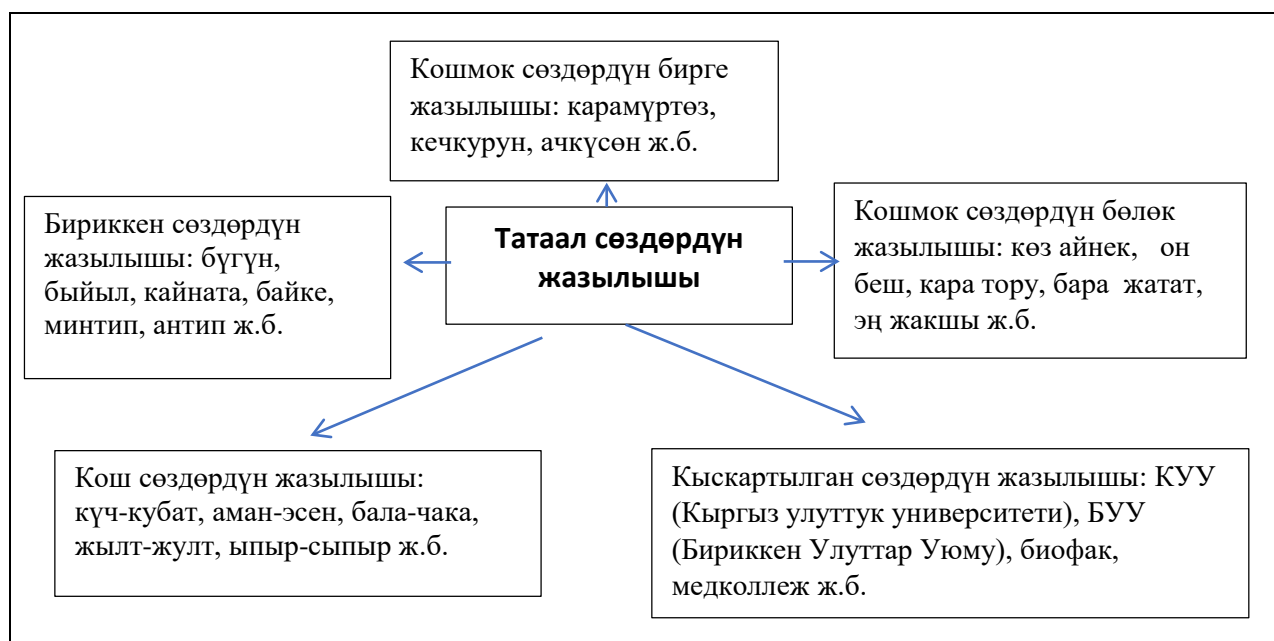
“Сөздү бирге, бөлөк жана дефис аркылуу жазуунун эрежелери” (Кыргыз тилинин жазуу эрежелери, 2008, б. 16-17) деген теманы өтүүдө мугалим чакыруу максатында төмөнкүдөй суроолор менен кайрылат (угуп түшүнүүгө чейинки иш-аракет):

1. Кандай сөздөр татаал сөздөр деп аталат?
2. Татаал сөздөрдүн кандай түрлөрү бар?

Ошондой эле татаал сөздөрдүн жазылышы боюнча маалымат берүүдөн мурда окуучуларга сөздүк диктант жаздыруу аркылуу түшүнүктөрүн текшерип алууга болот: *бака жалбырак, аш казан, казан-аяк, эже-сиңди, улуу-кичүү, келип кетти*. Бул аракет жаңы өтүлө турган теманы өтүүдө татаал сөздөрдүн жазылышындагы кайсы эрежеге басым коюп түшүндүрүүнү аныктоого шарт түзөт. Андан кийин жаңы өтүлө турган тема мугалим тарабынан түшүндүрүлөт.

Төмөнкүдөй кластерди пайдаланса болот:

Таблица 1.

Андан соң бышыктоо максатында машыгуу жумуштары уюштурулат.

Ошондой эле “Сөздү бирге, бөлөк жана дефис аркылуу жазуунун эрежелери” деген теманы окуучулар кеп ишмердүүлүгүнүн окуп түшүнүү иш-аракетин уюштуруунун негизинде өздөштүрсө да болот. Түшүнүүгө чейинки иш-аракетте татаал сөздөр жөнүндөгү түшүнүктөрү текшерилет. Андан кийин теманы түшүнүү үчүн аткарылуучу иш катары окуучуларга тапшырма берилет. Теманы түшүнүү *чынжыр* стратегиясынын негизинде аткарылат. Окуучулар беш топко бөлүнүшөт, аларга төмөнкүдөй маалыматтар камтылган текст таркатылат:

Бириккен сөздөр. Мурда татаал сөз катары колдонулган, бирок кийин биригип кеткен сөздөр бириккен сөздөр деп аталат: : каер, кайната, кайнене, ушинтип, байке, агайын, бүгүн, быйыл ж.б. Алардын мурдагы көрүнүшү төмөнкүдөй болгон: кайсы жер, кайын ата, кайын эне, ушундай этип, бай аке, ага-ини, бул күн, бул жыл ж.б.

Бириккен сөздөр бирге жазылат.

Кош сөздөр жуп-жубу менен айтылат. Алардын ортосуна дефис коюлуп жазылат. М.: ата-эне, эже-синди, чоң-кичине, жакшы-жаман, көйнөк-сөйнөк, бала-чака, уйгу-туйгу, илең-салаң ж.б. Эки бөлүгү тең маани берген кош сөздөр: ата-эне, эже-синди, чоң-кичине; бир бөлүгү маани берген кош сөздөр: бала-чака, көйнөк-сөйнөк; эки бөлүгү тең өз алдынча маани бербей, бирге айтылганда бир маанини түшүндүргөн кош сөздөр: ыпыр-сыпыр, илең-салаң, быкы-чыкы, аки-чүкү ж.б.

Кошмок сөздөр экиден ашуун сөздөн туруп, бир маанини түшүндүрөт. Алардын ар бир сөзү лексикалык мааниге ээ болот, ошондуктан бөлөк жазылат. Бирок биригип келгенде, татаал сөз катары колдонулуп, бир түшүнүктү берет. М.: бака жалбырак, көз айнек, кара тору, ак жуумал, бара жатат, сүйлөп олтурат, жыйырма беш, отуз алты ж.б. Келтирилген мисалдагы *жыйрыма* өзүнчө санды, *беш* өзүнчө санды түшүндүрөт, ал эми кошо айтылганда башка санды билдирет (жыйырма беш); *көз* деген сөз өзүнчө мааниге ээ, *айнек* деген сөз өзүнчө мааниге ээ, экөө бирге айтылганда, татаал сөз пайда болуп, *айнеги бар, көзгө тагылуучу буюмду* түшүндүрөт (*көз айнек*).

Кошмок сөздөр төмөнкүдөй учурларда бириктирилип жазылат:

Мурда эки сөз катары пайдаланылып, бирок кийин бир бөлүгү маанисин жоготуп койсо, андай кошмок сөздөр бирге жазылат: кечкурун, алмончок, Алайку, Мырзаке ж.б.

Эки бөлүгү тең маанисин жоготкон кошмок сөздөр бирге жазылат: асыресе (туурасы), тиригарак (чыйрак, тың), жексур (жагымсыз, жек көрүндү) ж.б.

Окуучулардын өз алдынча иштөөсүн активдештирүү үчүн окуучуларды “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү” менен иштетүү да оң.

Кыскартылган сөздөр. Башкы тамгаларынан жана муундарынан кыскартылып айтылган сөздөр *кыскартылган* сөздөр деп аталат. Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр баш тамга менен жазылат: КӨУ (Кыргыз-Өзбек университети), БУУ (Бириккен Улуттар Уюму) ж.б. Ал эми муундарынан кыскартылган сөздөр кичине тамга аркылуу бирге жазылат: филфак (филологиялык факультет), профком (профсоюздук комитет), ЖОЖ (жогорку окуу жайы) ж.б.

Чынжыр стратегиясы менен иштөө окуучулардын окуп түшүнүү, угуп түшүнүү жөндөмдүүлүктөрүн калыптандырып, активдүүлүктөрүн жогорулатып, коммуникативдик байланышты түзүүсү үчүн өбөлгө болот. Топтун мүчөлөрү өздөрүнүн чыгармачылыгын көрсөтүү үчүн аракеттенишип, бөлүнгөн тапшырманы ар түрдүү жолдор менен түшүндүрүп берүүгө далалат жасашат. Бул стратегия менен иштөөдө бир топтун окуучуларынын башка топтун окуучуларына суроо берип, жооп алуусу да билимдин бекем болуусун шарттайт. Тактап айтканда, түшүнүктөрүн текшерүү максатында беш топтун окуучулары бири-бирине суроо беришет, алган жоопторун анализдешет.

Теманы бышыктоодо окуучулардын угуп түшүнүү, кабыл алуу жөндөмдүүлүктөрүн текшерүү максатында тапшырмалар алмаштырылып берилет. Аталган топтун студенттери сөздөрдү жазышып, окуп беришет. Бул жумушту жагдайга карап, оозеки түрдө аткартууга да болот.

Мейли окуп түшүнүү, мейли угуп түшүнүү ишмердүүлүгү уюштурулбасын, аны менен катар, окуучулардын сүйлөө жана сабаттуу жазуу жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруучу иш-аракеттер көз жаздымда калтырылбоого тийиш. Тактап айтканда, ойду логикалык жактан байланыштуу, так баяндоо, сабаттуу жазуу көндүмдөрүн калыптандыруучу машыгуу жумуштары аткарылат.

Окуп түшүнүүдөн кийинки иш-аракет катары төмөнкүдөй машыгуу иштерин жүргүзүүгө болот.

1-тапшырма. Аралаш жазылган татаал сөздөрдү бөлүп жазгыла: *ушинтип, жылаңбаш, өгүнү, колмо-кол, бети-башы, ач көз, ак көңүл, ай балта, турфирма, жүгүрүп чык, түшүнүк кат, ЖК, кирди-чыкты, күмөн санады, саат-сабыр, күч-кубат, КР, мобу.*

Берилген сөздөрдү төмөнкү таблицкага бөлүп жазышат.

Таблица 2.

Кош сөздөр	Бириккен сөздөр	Кошмок сөздөр	Кыскартылган сөздөр

2-тапшырма. Берилген сөздөрдү катадан арылтып көчүргүлө (сөздөр туура эмес жазылган болот, аларды окуучулар тууралап көчүрүп жазышат): *туракжай, чач тарап, кайынэже, өчөл, балабакча, бетибашы, үйбүлө, ала була, рай кеңеш, оналты, ыркытыркы.*

Бири-биринин жазгандарын текшерешет, баалашат. Бул аракеттереден кийин туура жазылган үлгү көрсөтүлөт, каталарын оңдошот (турак жай, чачтарач, кайнеже, өч ал, ала-була, бала бакча, бети-башы, үй-бүлө, райкеңеш, он алты, ыркы-тыркы).

Түшүнүксүз сөздөрдүн маанилерин чечмелөөдө “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн” пайдаланышат.

3-тапшырма. Сөздөрдү бөлөк, бирге жазууга карата бештен мисал жазгыла. Окуучулар өз алдынча төмөнкү таблицкага мисалдарды жазышат.

Таблица 3.

Курамындагы сөздөрү бөлөк	Бириктирилип жазылуучу татаал сөздөр
жазылуучу татаал сөздөр	

Окуу жай,	Келатат,
-----------	----------

4-тапшырма. Насаат сөздөрдөн ката жазылган татаал сөздөрдү тап.

Насаат ар бир жаңга керек. Сууга акир чикир таштаба. Дасторконду баспа, кол сүлгү менен тизенди жаппа. Ата эне сыйлаган абийир табат. Адамды жаныбарлардан айырмалап турган – бул анын акыл эси. Айды этегиң менен жабалбайсың.

Жыйынтыктоо максатында орфографиялык мүнөт өткөрсө да болот.

Ошондой эле сабакты жыйынтыктоодо же үй тапшырмасын суроодо тесттик материалдарды пайдалануу да ыңгайлуу.

1. Бириккен сөздөрдүн тобун аныкта.

- а) түнүчүндө, кайнеже, минтип; в) асыресе, карамүртөз, кайнене;
б) коңкарга, колкап, акиташ; г) үчэм, көзкараш, арабөк.

2. Туура жазылган кошмок сөздөрдүн тобун белгиле.

- а) алып келди, Аксуу, кара тору; в) ак жуумал, кол башчы, Тору-Айгыр;
б) минтип, кош ооз, көз каранды; г) басма сөз, ак көңүл, Жети-Өгүз.

3. Жазылышы туура татаал сөздөрдү аныкта.

- а) Ала-Арча, көбүнесе, ошондой этип;
б) үч ача, “Арча-Бешик” жатаканасы, тилкат;
в) Ысык-Көл, ушинтип, бат-бат;
г) “Соң-Көл” кафеси, ак жуумал, ташбака.

4. Кошмок сөз түрүндөгү татаал жер-суунун аттары кандайча жазылат?

- а) бардык сөздөрү баш тамга менен ортолоруна дефис коюлуп;
б) бардык сөздөрү баш тамга менен ортолоруна дефис коюлбай;
в) биринчи сөзү баш тамга менен, кийинкиси кичине тамга менен башталып;
г) биринчи сөзү баш тамга, кийинкиси кичине тамга менен ортолоруна дефис коюлуп.

5. Туура жазылган кош сөздөрдүн тобун аныкта.

- а) катып-койду, барып жүрөт; в) эстеп-калды, карым-катнаш;
б) келди-кетти, өйдө-төмөн; г) кап-сап, ак-жуумал.

6. Туура жазылган кыскартылган сөздүрдүн тобун белгиле.

- а) КНР, тур фирма; в) райком, Жк;
б) КПСС, класском; г) филфак, КНРнын.

Окуучулардын *эсте сактап калуусун* бекемдөө жана кеп маданиятын өстүрүүдө татаал сөздөрдүн түрлөрүн пайдалануу аркылуу эркин темада текст жазуу, тексттер үстүндө иштөө, аларда катышкан татаал сөздөрдүн жазылышын түшүндүрүү сыяктуу тапшырмаларды аткартуу да маанилүү жана бул жумуштар билимди бекемдөө, көндүмдөрдү калыптандыруудагы пайдалуу иш-аракеттерден болуп саналат.

“Баш тамгалар менен жазуунун жана ташымалдоонун эрежелери” деген теманы өтүүдө түшүнүүгө чейинки иш-аракет катары окуучуларга төмөнкүдөй суроо берилип, жооптору доскада тизмеленет.

Кайсыл учурларда сөздөр баш тамга менен жазылат?

Окуучулардын болжолдуу жооптору: сүйлөмдүн биринчи сөзү, адам аттары, жаныбарлардын аттары, жер-сууларга энчилерип берилген аттар, китептердин аттары, мектептердин аттары, өлкөлөрдүн аттары ж.б.

Теманы сынчыл ойломдун ИНСЕРТ стратегиясы менен өтүү алгылыктуу натыйжа берет.

Эгер мугалим ИНСЕРТ стратегиясы менен сабак өткүсү келсе, талкуу кызыктуу өтүү үчүн көбүрөөк маалыматтуу текст тандашы керек (Эсенгулова жана Асекова, 2008, б. 71). Аталган стратегия менен иштөөдө текст таратылгандан кийин, андагы материалдарга анализ жүргүзүлүп, таблицанын төмөнкүдөй бөлүктөрүнө маалыматтар жазылат:

Таблица 4.

√- дал келет	+ жаңы маалымат	- карама-каршы ой	? сурагым келет

Окуучуларга төмөнкүдөй мазмундагы текст таркатылат.

Баш тамгалар менен жазуунун эрежелери

Сөздөр төмөнкү учурларда сөздөр баш тамга менен жазылат:

1. Сүйлөмдүн биринчи сөзү баш тамга менен жазылат.

М.: Жакшыга жанаш, жамандан адаш.

2. Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр баш тамга менен жазылат: АКШ (Америка Кошмо Штаттары), ИИМ (Ички иштер министрлиги) ж.б.

3. Энчилүү аттар баш тамга менен жазылат:

1. Адамдарга, жаныбарларга энчиленип берилген аттар баш тамга менен жазылат: Айкөкүл, Ташмырза, Кудайберди, Тайтору, Ташчайнар, Бөрүбасар ж.б. Адам, жаныбарлардын аттары канча сөздөн турса да, бириктирилип жазылат.

2. Жер-суулардын аттары баш тамга менен жазылат. Жөнөкөй сөз түрүндөгү жер-суу аттары: Ош, Баткен, Өзгөн, Кемин ж.б. Ал эми татаал (кошмок сөз тибиндеги) жер-суу аттары эки сөзү тең баш тамга менен жазылып, ортолоруна дефис коюлат: Отуз-Адыр, Кара-Суу, Ысык-Ата, Ак-Буура, Кара-Суу, Сары-Дөбө ж.б. Ал эми бир бөлүгү маанисин жоготкон же бир сөзүнүн мааниси күнүрттөнүп кеткен географиялык аттар бирге жазылат: Каракол, Мырзаке, Чаткал,

Башка тилдерден кабыл алынган жер-суу аттары ошол тилдин орфографиялык эрежесине ылайык жазылат: Батыш Европа, Санкт-Петербург, Нью-Йорк, Кривой Рог, Түштүк Америка ж.б.

Эскертүү: түндүк, түштүк, батыш, чыгыш деген сөздөр жалпы ат катары берилсе, кичине тамга менен жазылат: Өзбекстандын чыгышы, Оштун батыш тарабы ж.б.

3. Астрономиялык аттардын бардык сөздөрү баш тамга менен жазылат: Жети Каракчы, Алтын Казык, Жети Аркар, Чоң Жетиген, Жер, Марс, Юпитер ж.б.

4. Орден, медалдардын аттары татаал сөз болсо, биринчи сөзү баш тамга менен, калгандары жана орден, медаль деген сөздөр кичине тамга менен жазылат: Манас ордени, Акшумкар ордени, Баатыр эне ордени, Эне даңкы медалы ж.б.

5. Мамлекет, мамлекеттик жогорку органдардын бардык сөздөрү баш тамга менен жазылат: Кыргыз Республикасы, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту, Кытай Эл Республикасы ж.б.

6. Тарыхый окуя, майрамдардын аттарынын биринчи сөзү баш тамга менен жазылат: Жаңы жыл майрамы, Брест тынчтыгы, Басма сөз күнү, Орозо айт, Курман айт ж.б.

Эскертүү: майрамдардын аттары сан менен башталса, төмөнкүдөй жазылат: 1-Май, 9-Май ж.б.

7. Мамлекет жана мамлекеттик эмес мекеме, ишкана, коом, фонд, уюмдардын аталыштарынын биринчи сөзү гана баш тамга менен, калгандары кичине тамга менен жазылат: Саламаттык сактоо министрлиги, Майып балдарды колдоо фонду, Туризм жана спорт боюнча агенттиги, Эл аралык коомдук илимдер академиясы ж.б.

8. Завод, фабрикалардын, кафе, мейманкана, спорттук уюм, дүкөн, аянттардын, гүлбактардын, мекемелердин энчилүү аттары тырмакчага алынып, баш тамга менен жазылат: “Жеңиш” аянты, “Эркиндик” гүлбагы, “Баястан” кафеси, “Кагаз ресурстары” басмаканасы ж.б.

9. Мифологиялык энчилүү аттардын биринчиси баш тамга менен жазылат: Теңир ата (бүткүл жаратылыштын, тиричиликтин колдоочусу), Ойсул ата (төөнүн пири), Жел кайып (шамалдын пири), Дөөтү ата (устанын колдоочусу) ж.б.

10. Уруу, уруктардын аттары кичине тамга менен, канча сөздөн болсо да, окулушуна карай бириктирилип жазылат: сарбагыш, каракытай, тагайберди, мөөжөй, тейит, кызылаяк, сару ж.б.

11. Адабият, сүрөт, музыка ж.б. өнөр чыгармаларынын, гезити-журнал, китептердин аттары тырмакчага алынып, баш тамга менен жазылат: “Тоо арасында” романы, “Тоолор кулаганда” романы, “Сынган бугу” күүсү, “Ош шамы” гезити, “Узак жол” повести ж.б.

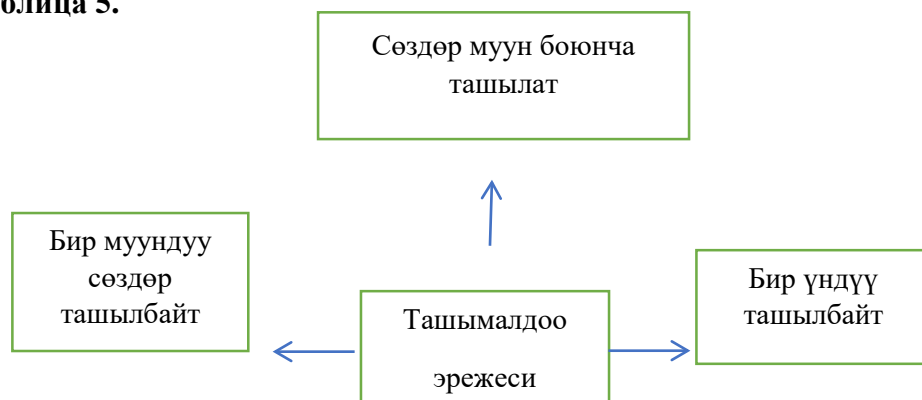
12. Эгерде көркөм чыгармалар анын каармандарынын аттарынан аталып, кош сөзктары айтылса, алар тырмакчага алынып, ортолоруна сызыкча коюлуп, баш тамга менен жазылат: “Жаныш – Байыш”, “Саринжи-Бөкөй” эпостору, “Козу көрпөш - Баян сулуу” чыгармасы ж.б.

Окуучулар текстти окуу менен катар, тизмедеги жана тексттеги дал келген маалыматтарды ИНСЕРТ стратегиясындагы “дал келет” бөлүмүнө, ал эми тексттеги ойго карама-каршы келген маалыматты “карама-каршы ой” деген бөлүккө, жаңы өздөштүргөн маалыматтарды “жаңы маалымат” деген бөлүккө жазышат, кандайдыр бир суроолору болсо, “сурагым келет” бөлүмүнө жазып коюшат. Мындай анализдөө, салыштыруу иш-аракеттерин аткартуу окуучулардын ой жүгүртүүсүн, өз алдынча иштөө жөндөмдүүлүгүн калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Акырында окуучулар менен бирдикте таблицадагы толтурулган маалыматтар анализденет жана “сурагым келет” бөлүмүндөгү суроолор чечмеленет.

“Ташымал” деген теманы (Кыргыз тилинин жазуу эрежелери, 2008, б. 24-25) өтүүдө окуучулар менен бирдикте ташымалдоонун зарылчылыгы тууралуу суроо-жооп уюштурулат. Окуп түшүнүүгө чейинки иш-аракет катары окуучулар менен бирге доскада кластер түзүлөт. Бул аркылуу окуучу жаңы теманы түшүнүүгө багыт алат.

Таблица 5.

Сөздөрдү ташымалдоодо төмөнкүдөй эрежелер эске алынат:

1. Сөздөр муун боюнча ташымалданат: деп-тер, ке-лүү, көч-мөн-дөр, би-рим-дик ж.б.
2. Созулма үндүүлөр бир саптан экинчи сапка ажыратылып ташылбайт: кала-аны эмес, калаа-ны, адилеттү-үлүк эмес, адилеттүү-лүк, ма-анилүү эмес, маа-нилүү, баа-ры ж.б.
3. Бир муундуу сөздөр ташымалданбайт: кат, бет, ат, күч, таш ж.б.
4. Сөздөгү биринчи муун бир үндүүдөн турса, биринчи сапта калтырылбайт (уят, ага, өтө, алым ж.б.) жана акыркы муун бир тамгадан турса (йоттошкон тамга болсо), экинчи сапка ташылбайт (экскурсия, тая, кыя, акырая, сая ж.б)
5. Ичкертүү (**ь**), ажыратуу (**ъ**) белгилери өзүнөн мурда келген үнсүз тыбыштан бөлүнүп ташылбайт: пал-ьто, ал-ьманах, ал-ьфа, об-ьект, суб-ьект, под-ьезд болуп ташылбайт, паль-то, аль-манах, аль-фа, объ-ект, субъ-ект, подь-езд түрүндө ташылат.
6. Үндүү тыбыштардын ортосунда келген эки окшош үнсүз тыбыштар бирге ташылбастан, ажыратылып ташылат: бак-кан, төк-көн, кабат-туу, адилет-түү, сынак-ка, дарак-ка, бут-ту, тыт-ты, өтүк-кө ж.б.
7. Башкы тамгаларынан кыскартылып алынган сөздөр бир саптан экинчи сапка ташымалданбайт: СССР, КТР, ЖК ж.б. Ал эми муундарынан кыскартылып алынган сөздөрдү ташымалдоого болот: фил-фак, проф-ком, теле-ком ж.б.
8. Эгерде адам аты жана атасынын аты кыскартылып берилсе, биринчи сапта калтырылып, фамилиясы экинчи сапка ташылбайт же, тескерисинче, фамилиясы биринчи сапта жазылып, кыскартылып алынган аты жана атасынын аты экинчи сапка ташылбайт: Ч.Т.Айтматов, С.И.Ибрагимов, И.Р.Раззаков ж.б.
9. Цифрадан кийин келген км, дм, м, см, т, ц, кг, г сыяктуу кыскартылган сөздөр өзүнчө бөлүнүп ташылбайт, мурунку цифралар менен чогуу бир жерде жазылат: 30 км, 50 дм, 75 см; 125 т, 66 ц, 18 кг ж.б.

Сөздөрдү ташымалдоо эрежесин түшүндүрүүдө Т схемасын колдонууга болот. Текст таркатылат (окуучулар эки тайпачага бөлүнөт). Биринчи топтогулар ташымалдоого мүмкүн учурларды тизмелешет, экинчи топтогулар ташымалдоого мүмкүн болбогон учурларды тизмелешет жана түшүнүктөрүн презентациялашат.

Таблица 6.

<i>Ташымалдоого болот</i>	<i>Ташымалдоого болбойт</i>
1. Сөздөр муун боюнча ташымалданат: <i>тоо-лордо, ай-ты-луу-чу, жар-дам-га ж.б.</i>	1.Муун бир тамгадан турса, биринчи сапта калтырылбайт же экинчи сапка ташылбайт: <i>эже (э-же эмес), окуя (о-ку-я эмес) ж.б.</i>
2.Үндүү тыбыштардын ортосунда келген эки окшош үнсүз бөлүнүп ташылат: <i>кат-ты, ак-ка, бат-ты, ук-кулуктуу ж.б.</i>	2.Бир муундуу сөздөр ташымалданбайт: <i>бат, сат, бар, коон, тап ж.б.</i>
3. ь, ь белгилери өзүнөн мурдагы муунда калтырылып ташылат: <i>паль-то, аль-манах, альфа, объ-ект, субь-ект, подь-езд ж.б.</i>	3.Башкы тамгаларынан кыскартылган сөздөр ташылбайт: МУ, КУУ, ГЭС.
4. <i>Муундарынан кыскартылган сөздөр ташымалданат:</i> фил-фак, проф-ком, теле-ком ж.б.	4.Кишилердин кыскартылып алынган ысымдары, атасынын аты фамилиядан бөлүнүп ташылбайт: <i>Т.С.Маразыков (Т.С. биринчи сапта калтырылбайт) ж.б.</i>
	5. <i>см, дм, кг, г, т</i> сыяктуу кыскартуулар сандардан бөлүнүп ташылбайт, чогуу бир сапта жазылат: <i>10 кг, 5 ц, 55 т ж.б.</i>
	6. Созулма үндүүлөр бөлүнүп ташылбайт: <i>ашууга, ке-лүү-гө, ак куу-ну ж.б.</i>

Окуучулардын кабыл алуу жөндөмдүүлүгүнө, активдүүлүнө жараша мугалим тарабынан түшүндүрсө да болот же чынжыр стратегиясынын жардамы менен иштесе да болот.

Бышыктоодо төмөнкүдөй көнүгүү жумуштары аткарылат:

1-тапшырма. Бир сөздөн турган энчилүү аттарды жаз (5).

Үлгү: Батма, Өзгөн ж.б.

2-тапшырма. Бардык сөздөрү баш тамга менен жазылган татаал энчилүү аттардан бешти жазгыла. Үлгү: Жети Каракчы, Орто Азия ж.б.

3-тапшырма. Экиден ашуун сөздөн турган, ортолоруна дефис коюлуп жазылган энчилүү аттардан 10ду жаз. Үлгү: Ак-Суу, Кичи-Ак-Жол ж.б.

4-тапшырма. Биринчи сөзү гана баш тамга менен жазылган энчилүү аттардан бешти жазгыла. Үлгү: Билим берүү жана илим министрлиги ж.б.

5-тапшырма: Тырмакчага алынып жазылган энчилүү аттардан бешти жазгыла. Үлгү: “Эламан” кийим тигүү фабрикасы, “Ынтымак” ашканасы ж.б.

6-тапшырма. Төмөнкү сөздөрдү ташымалдоого ылайыктап, муунга бөлүп жазгыла: экскурсия, канаттуу, ата, коюу, тая, экен, кабаттар, карууга.

7-тапшырма. Ташымалдоодон кеткен каталарды оңдоп көчүргүлө.

О-юн-дан о-мурт-ка сы-нат. Са-йма са-я ал-баг-ан ий-не та-нда-йт, сап-тай ал-ба-ган учук тан-да-йт. А-та-э-не-нди сы-йла-саң, өз ба-лаң-дан жак-шы-лык көр-өсүң. А-рам өз кө-мө-чүн-ө күл тарт-ат. А-дам-ды ки-йими-нен таа-ныб-айт, иш-инен таа-ны-йт.

Машыгуу жумуштарын аткарууда окуучулар “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүнөн” пайдаланышат. Сөздүк менен иштей билүү – бул окуучулардын сабаттуулугун калыптандыруудагы ачкычтардын бири.

Макаладагы “Орфография” бөлүмүнө тиешелүү болгон темаларды окутууга карата сунушталган усулдук ыкмаларды колдонуу аркылуу төмөнкүдөй натыйжаларга жетишүүгө болот:

- максаттуу уюштурулган окуп, угуп түшүнүүгө чейинки, түшүнүү учурундагы, түшүнүүдөн кийинки иш-аракеттер окуучулардын билимди системалуу өздөштүрүүсүн шарттайт;
- анализ жүргүзө билүүгө багыттаган сынчыл ойломду өстүрүүчү стратегиялар(кластер, синквейн, инсерт, Т схемасы ж.б.) окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрөт, активдүүлүгүн жогорулатат, оюн байланыштуу түзө билүү жөндөмдүүлүгүн калыптандырат;
- ар түрдүү мазмундагы тапшырмаларды аткаруу аркылуу окуучулар сабаттуу жазуу көндүмдөрүнө ээ болот;
- орфографиялык сөздүк менен иштей алат;
- окуучулар орфографиялык эрежелер боюнча бекем билимге ээ болуп, аларды практикада максаттуу пайдаланууга жетишишет.

Макалада сунуш кылынган усулдук ыкмаларды мектептердеги кыргыз тили предметин окутууда колдонуу алгылыктуу натыйжаларды бере алат деген ишенич бар.

Адабияттар

Абдимиталип кызы Н. (2021). Кыргыз тили сабагында окуучулардын коммуникативдик компетенттүүлүгүн өстүрүүнүн мааниси. *Вестник Ошского государственного университета*, Vol. 3, No. 4, сс. 5-12. EDN: EEBLNN.

Карасаев, Х.К. (2015). Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. Бишкек: Бийиктик плюс.

Кыргыз тили эне тили катары окутуунун предметтик стандарты (5-9, 10-11-класстар). (2014). Түзгөндөр: Рысбаев С., Чыманов Ж., Акматов К., Оморова А. жана Джусупбекова Н. Бишкек.

Кыргыз тилинин программасы. (2013). Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11 класстары үчүн. Бишкек.

Кыргыз тилинин жазуу эрежелери (2008). Бишкек: КР Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.

Сартбаев, К.К. (1978). *Кыргыз тилин окутуунун методикасы*. Фрунзе: Мектеп.

Стиль, Женни, Мередис, Керт, Темпл, Чарльс. (1998). *Сынчыл ойломдун өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн методдор*. 2-колдонмо. Бишкек: “Сорос-Кыргызстан”.

Эсенгулова, М.М., жана Асекова, Ж. (2008). Мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүү ... (“Окуу жана жазуу аркылуу сынчыл ой жүгүртүүнү өнүктүрүү” методикасынын теориясы жана практикалык тажрыйбасы). Бишкек.